

Јованка Радић

Институт за српски језик САНУ, Београд
jovanka.radic@gmail.com

Род у природи, граматички и друштву*

Апстракт: У раду се разматра ресемантизација и десемантизација класификационог појма *род* у српском језику. Истраживање се претежно заснива на грађи из два српска речника: једног из средине XIX века (*Српски рјечник* В. С. Караџића), и другог заснованог на изворима насталим од половине XIX до половине XX века (*Речник српскохрватској књижевности језика* МС). Трага се за основним смислом појма *род* у српском језику, као и за смислом његовог грчког еквивалента ($\gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$) у Аристотеловим логичко-граматичким списима. Показује се да је данашња замена политичко-правног израза *равноправности њолова* изразом *родна равноправности* повезана са проблемима у представљању рода у савременој граматички, са чим су повезане и феминистичке интервенције у савременом српском језику.

Кључне речи: род, класификација, граматика, логика, „родна равноправност“, феминизам, хомосексуалност, антропоцентризам, Аристотел.

Појам *род* има диференциране, и заједничким семантичким оквиром повезане смислове у општој употреби, логици и граматички. По своме примарном значењу српско *род* је еквивалент грчком $\gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ (лат. *genus*) 'род, стабло, потомство' (в. Горски / Мајнарић 1976: $\gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$), што је значење које подразумева свеукупност дате класе ентитета, пре свега људских заједница повезаних сродством (*род, њород(ица), народ*, исп. *родовска заједница*), а потом и свеукупност сваке друге класе ентитета са истим природним својствима, и то не случајним, већ оним које одређују природу бића (и истовремено од других диференцирају) на суштинском плану (*род, врста, фамилија* у научним класификацијама живих бића).

Родови у природи (и логици)

1. Судећи по редоследу примера којима се илуструју значења именице *род* у Вуковом *Српском рјечнику*, тада је у српском језику на врху хијерархи-

* Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 148001, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Поједини делови текста су прочитани на Међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност*, ФИЛУМ, Крагујевац, 30–31. X 2009 (излагање на тему *Грамаички род и савремене друштвене њојаве*).

одредби посматраних ентитета (*род, врста, породица*), помешане су како са позајмљеницама без јасно препознатог семантичког рама (нпр. *кашџорија*), тако и са класама које почивају на једној врсти природних разлика (нпр. *раса*), или на одабраном (конвенционалном) критерију класификације (нпр. *шић, обласћ, дисцићлина*), као и на сасвим произвољним групама и груписањима типа *ред, збир, скућ, низ* и сл. Ово показује и да је управо РМС унеколико „озваничавао“ десемантизацију овог изузетно важног класификационог појма.

2.2. Судаћи по томе што се термин *род* и у савременој логици дефинише као „синоним за врсту или класу“ (Риз 2004: *genus*), рекло би се да ове појаве у српском језику нису самоникле, јер нису само њему својствене. Развој наведене синонимије, тј. брисање разлике међу класификационим терминима, свакако је узрокован напуштањем аристотеловске традиције која „признаје природне класе“, односно „изведене дистинкције“ које „припадају природи ствари“, одакле се генеришу „појмови *sumtum genus* и *infima species*“ (Исто). У филозофији се експлицитно указује на то да савремена мисао почива на „тенденцијама да се принципи класификације сматрају конвенционалним“ (Исто), што подразумева одустајање од критерија класирања према којима *род* (тј. његов интернационални еквивалент *genus*) подразумева „природну класу дељиву на друге класе које се називају врсте [ист. Ј. Р.]“ (Исто).

То, у ствари, подразумева брисање разлике између класа типа *род* и *јордица*, које почивају на одређењима која „припадају природи ствари“ (нпр. уз подразумеване одредбе више класе, *размножава се, гише, креће се* и сл., одредба *раћа живе младунце* /човек, мачка, миш, лав.../, производи класу 'сисар'), и „класа“ типа *збир, скућ, ред, обласћ, раса, шии* и сл., које, већ по начинима и циљевима формирања, подразумеју или полазну неутрализацију разлика, или одабране, тј. конвенционалне (договорене, усаглашене) критерије класирања датих ентитета. Овакви начини класирања предмета и овакав начина мишљења оовременог света за последицу има потискивање истине са врха лествице људских вредности: негдање трагање за истином данас је потиснуто трагањем за компромисом (договором, нагодбом).

2.3. Са овим променама може бити повезана и друга битна промена у људској свести, тј. појава неантропоцентричне свести која највероватније произилази из неосвешћеног живота најкрупније предметне опозиције (ко 'људско' – *шића* 'не-људско', в. фус. 1). По природи сазнања, ова опозиција мора бити и најзрелија („најљудскија“) предметна опозиција у људској свести – она до које се долази етапно, пошавши од опозиције *ЈА – грујо*.⁴ На овом најзрелијем смислу мора почивати и чувена Протагорина (филозоф софиста из V века п. н.е.) изрека „Човек је мера свих ствари, бивствујућих да јесу, оних небивствујућих да нису“ (в. Коуплстон 1999: 140–142). Да је губљење ове опо-

⁴ Према мишљењу М. Бахтина (1980: 108), важну улогу у формирању личности има социјални фактор, тј. свест о припадности одређеном колективу, тј. нацији: „Што је колектив у којем се појединац оријентише јачи, организованији и диференциранији, то је упечатљивији и сложенији његов унутрашњи свет“.

зиције могло бити погодна основа за дехуманизацију људског друштва указује и првонаведени пример уз прво значење именице *род*. Наиме, на место Вуковог примера „људски род“, у РМС је дошла јединица из његове категоријалне опозиције ’не-људско’ (истовремено и ’нељудско’): *ишјука* – створ који „кад нема шта – једе свој род“ (*род*, 1.а).⁵

Род у граматички (и логици)

3.1. Именски род у лексикографији и граматографији. Два последња смисла именице *род* издвојена у РМС су, у ствари, један исти смисао, с тим што је први произведен у граматографији (и илустрован примером из граматике), а други је граматички: „**б.** *йол, сйол* (*људи, живојишња*).⁶ — У врло много случајева жива бића и мушког и женског рода [мисли се *йола*, Ј. Р.] означавају се ... истом именицом ... нпр.: сисар, птица. *Сйев*. **7.** грам. **а.** својство неких врста речи да граматички облик имају у зависности од пола лица на које се односе [...]: природни ~, граматички ~ [...]. **б.** својство глагола да својим значењем изразе активну радњу односно пасивно или медијално стање: глаголски ~“.

3.1.1. Говори се, дакле, о природном и граматичком роду у граматички, и при том се не опажа да се највиша разлика имена (м., ж. и ср. род) меша са разликама које међу људским (и животињским) јединкама произилазе из полне карактеристике. То мешање је узрок појаве да се *род* и *йол* схвате као синонимима, те да се формалнограматичка обележја речи помешају са лексичким значењима. Напоредо са родом имена (суштинским одредбама) типа *вук* или *йајшја* – где је граматички род у координацији са семантичким податком о полу, као „природни род“ се тумачи и род назива типа *йушник, йрађанин, лекар* и сл.

Превиђа се чињеница да именице типа *йушник* и *вођа* никада не подразумевају суштинско одређење ентитета било ког рода или врсте (као *биљка, хрсти, вук, йлишја, сом, човек*), већ су појмови квалитета и релације (в. Радић 2007б) применљиви на сваки предмет који их може примити, независно од тога припада ли он роду живо или неживо. Таквим се називима најчешће диференцирају, трајно или ситуативно одређује и по основи својстава и односа „разврставају“ људска бића. То су називи по својству, склоности, активности, стању, занимању, постигнућу, друштвеној улози, улози у породици, и сл.

⁵ О томе колико је у нашој свести ослабила опозиција ’људско’ – ’не-људско’ добро говори наша спремност да кућног љубимца назовемо (сматрамо) чланом своје породице, са чим је највероватније повезан и све уобичајенији пренос глагола *родити* (*се*) на животињске врсте (в. фус. 2). Изгледа да је опозиција ’људско’ – ’не-људско’ посебно била учвршћена у свести благопочившег нам патријарха Павла, и да је његова молба „Будимо *људи*“ увек подразумевала примарну супротност ’не-људи’, а тек потом и изведену ’нељуди’.

⁶ Нови речник српског језика овом смислу даје виши ранг, од укупно девет смислова, он је на трећем месту: „3. *йол, сйол* (*људи, живојишња*): мушки ~, женски ~“ (РСЈ: *род*).

Они, дакле, не носе ни одређење *рода* или *врсте*, нити одређење *јола*, јер на општејезичком плану нити су уређени хијерархијски (попут 'ова *ласѡа*' → *ласѡа* → *ѡѡица* → *живоѡиња* 'животиња'), нити су организовани у јединствене структуре (попут *јелен / кошуѡа – лане* 'јелен'), јер не одређују целину ентитета било које врсте, већ се примењују на сваки предмет коме његова природа дозвољава да прими дати појам квалитета или релације (исп. исп. РМС: *седмак* – буре, новац, ћилим, дечак, домаћа животиња, ученик, војник, кромпир, пасуљ,⁷ *белац* – човек, коњ, беланце и сл., *сѡавалица* – одрасло лице, дете, мачка, папагај и сл.; *куѡац*, *ѡѡник*, *научник*, *сѡручњак*, *зналац*, *ѡрофесор* – одрасло лице; *ѡевачица* – жена, птица; *ѡрудница*, *суѡруѡа*, *ѡлумица* – жена, и сл.). Још се у антици објашњавло да је у садржају појмова типа *ѡсѡодар* „остављено само битно својство тачке релације“, док су „сва друга својства која су акцидентална за појам *ѡсѡодар* (као, на пример, да је он *двоножац*, да је *сѡособан да ѡрима знање, да је човек*)“ постављена у други план (Кайѡ. 1954: 30–31).

3.1.2. Неразумевање ових разлика и мешање природе имена са природом именованих ентитета условљава појаву да се овакве именице и у лексикографији обично одређују почетном формулом „онај који...“ (в. РМС: *ѡроном*, *адвокаѡи*, *архиѡекѡа*...) или „човек који...“ (в. *куѡац*, *научник*, *сѡручњак*...), уместо са „оно што...“ (в. *сѡјка*), односно „биће које...“ (в. *враѡ*, *двоножац*), „особа која...“ (в. *бајалица*, *варалица*, *ѡрофесор*) или „лице које...“ (в. *ѡѡекар*, *асисѡенѡи*, *белбележник*).

Кад је у питању граматички род оваквих именица, оне типа *куѡац* или *враѡ* РМС доследно одређује са „м“ (мушки род), док оне на *-а* одређује са „ж“ (женски род, в. *ѡевачица*), „м“ (в. нпр. *вођа*), или „м и ж“ (в. *коловођа*), иако је неспорно да би се по овој логици (род = пол) и *ѡевачица*, будући да се односи и на птицу (биће м. или ж. пола), морала одредити са „м и ж“. Ако би се доследно применили, ови принципи би налагали да се и *враѡ* и *вођа* када значе људско или антропоморфно биће такође одреде са „м и ж“, ⁸ а кад не значе живо биће да се одреде чисто граматички (в. *враѡ*, 3а – „било које биће, ѡрегмеѡи и гр.“; *вођа* 'вођица', предмет).⁹ Управо се трагови такве логике каткад препознају у граматичком одређењу појединих именица у РМС: исп. *калашиѡура* „1. ж *раскалашина*, *разуздана жена*“; „2. м *неваљалац*, *хуља*, *ниѡков*“; „3. м и ж *ѡас скиѡиница*, *ѡсина*“).

Чини се да већ ови примери показују да род именица не треба мешати са полом, врстом или родом ентитета који се датим именом означавају. Кад је у питању семантика, јасно је да се код оваквих назива тек у другом слоју, под условом да у функцији истицања разлике између мушког и женског носиоца својства / делатности (нпр. *леѡѡан*, *леѡѡица*; *ѡевач*, *ѡевачица*) или у рефе-

⁷ О природи значења изведенице *седмак* в. Белић 1958: 181.

⁸ Тада би и свака друга именица која у општем смислу значи врсту или подврсту живих створова (нпр. *живоѡиња*, *ѡѡица*, *врабац*, *врана*, *ѡас*, *вук*...) морала бити одређена са „м и ж“.

⁹ По оба се ова питања (семантичко и граматичко одређење) скоро исто поступа и у РСАНУ (исп. „*вођа* м (ретко ж)“, „*коловођа* м и ж“).

реницијалној примени (нпр. *ѝрофесорице* /вок./, *ѝрофесорица* Ана) није развила и обележена лексичко-семантичка јединица (тип *ѝрофесорица*, *ѝрофесорка* 'жена професор') (в. Ивић 1989: 37–43), – може појавити потреба за приказивањем смисла типа *ѝрофесор* 'мушкарац професор'. Дакле 'мушкарац професор' (*ѝрофесор*) и 'жена професор' (*ѝрофесорка*) су елементи општије семе 'лице професор' (*ѝрофесор*), која им је надређена као општи рам.

3.2. **Граматографија и „феминизација“ језика.** Пропусти у дефинисању рода у граматографији и дефинисању назива за лица у лексикографији, свакако су погодовали појави савремених схватања да језиком влада *мушки род* (схваћен као 'мушки пол') и да је то на неки начин повезано са доминацијом мушкараца у јавном животу. То је допринело превиђању чињенице да су 'мушко' и 'женско' семантички опозити (као *да* и *не*, *исѝок* и *зайаг*, *ѝлус* и *минус*), те да у употреби речи или постоје обе семе, или нема ниједне (исп. *ѝѝица*, *живоѝиња*). Обе опозитне семантичке јединице (обично једна формално необележна, а друга обележена)¹⁰ су подређене општој семи 'људско', а смисао са уграђеним податком о полу лица се подразумева само онда кад се мисле и примењују у пару, као својеврсни лични надимци типа *ѝосѝођа Минисѝарка*, *ѝосѝодин Минисѝар* (м. *ѝосѝођа Пеѝровић*, *ѝосѝодин Пеѝровић*). Међутим, у говору доследно користити опозитне форме типа *минисѝар М. Д.* и *минисѝарка Д. Д.*, значи говорити (мислити) о лицима којима је функција основни, а не један од актуелних и истовремених чинилаца личног идентитета (нпр. уз *сѝѝручњак*, *економисѝа*, *риболовац*, *раноранилац*...) међу којима су и они у којима полна карактеристика има пресудан удео (нпр. *кћерка*, *сесѝира*, *мајка*). Ако се и дозволи могућност да се зваће и функција у неким изузетним случајевима заиста и доживљава као основни чинилац личног идентитета, то се не може преносити као прихватљива друштвена појава. Јер, ако би се по медијском (можда и општеобразовном)¹¹ диктату развила језичка свест да граматички род назива за лица у српском језику увек значи 'пол' (да *ѝрађанин* не значи 'грађанин и грађанка'), то би био оков на појмовима релације и квалитета (в. Радић 2007а), што би истовремено оковало и мисао у таквом језику.

3.3. Граматографија је, дакле, помешала ознаке за родове именâ (*мушки*, *женски* и *средњи* род) са полном разликом као опозитним обележјем живих створова (*мушко* – *женско*), у неком смислу и са родовима бића у природи (*живо биће* – *неживо биће*). Колико се граматографија одвојила од логике посебно се види у томе што се и именицама тзв. средњег рода типа *деѝе*, *ѝеле*, *чедо* приписује „значање природног рода“ (Станојчић/Поповић 2008: 75).¹²

¹⁰ То је једна од основних особина језика: исп. *идем* – *не идем*; *укусан* – *неукусан*, *радник* – *нерадник*, и сл.

¹¹ Познато је да су међу феминистима који инсистирају на „родној сензитивности“ српског језика (при чему под *род* подразумевају 'пол') и конструишу „женске“ опозите типа *боркиња*, *војникиња* / *војникуша*, понајгласнији поједини универзитетски наставници из области лингвистике.

¹² На ову граматику се позивамо као на важећу средњошколску, тј. општеобразовну граматику српског језика. Сличне се констатације налазе и у већини осталих граматика српског,

Показује се да оваква граматика и лексикографија добро служе онима који, у складу са увреженим схватањима да граматички род у називима лица увек значи 'пол', плански разграђују већ утврђене форме одређених категорија имена-појмова. Они при том превиђају да конструисање и доследно (намерно) разликовање назива за женског и мушког имаоца улоге, професије, звања и сл. за нужну последицу има неутрализацију општег семантичког рама типа *ѡсихолоѡ* 'стручњак у области психологије, особа', а тиме и развој два појма (као *домаћин* – *домаћица*, *секретѡар* – *секретѡарица*), те да управо то може довести до суштинске неравноправности *жена* и *мушкараца* у друштву. Превиђа се и да једино језичка свест која дозвољава (/захтева) да се иста форма назива за звање, улогу, занимање и сл. користи за припаднике оба пола (*дирекѡор*, *судија*, *вођа*, *ѡсихолоѡ*, *сликар*, *докѡор*) може бити показатељ колективне свести о истинској равноправности мушкараца и жена.

4. „Род имена“ (Аристотелово учење). Оно што се данас назива *родом* у граматици, и што обухвата *род* свих именских речи, у античкој Грчкој је издвојено као „род имена“ (именица и придева). Како нас обавештава Аристотел, још је Протагора поделио „имена на мушки, женски и средњи род“ (*Ретѡор*. 219). Појам *род* је у овом, као и у свим другим случајевима, морао имати смисао уобичајен у оновременој филозофији: подразумевала се најопштија раздеоба (класирање) посматраних ентитета на основу њихових „природних“ карактеристика, у овом случају класирање „имена“ као „делова говора“ по формалним карактеристикама.¹³

4.1. Кад је Аристотел говорио о *роду имена* – име је узимано као „ствар“ за себе, и свакако се подразумевало да су термини условни и да родови (класе) имена никако не могу бити повезани са родовима (класама) физичких „бића“, јер су природи имена страна својства било ког другог „бића“, тј. ентитета. Примењени на имена, мушки, женски и неживи / средњи род су условни термини, тј. називи за класе ентитета који по својој природи не могу бити *живи* или *неживи*, *мушки* или *женски*. Термину *неуѡрум* (лат. *neutrum* 'ни једно ни друго')¹⁴

и не само српског језика, што је производ владајућег схватања рода у граматици коме сам, наравно, и сама донедавно била подложна (в. Ј. Радић, *Неуѡрум или средњи род*, Годишњак за српски језик и књижевност, Филозофски факултет у Нишу, Ниш 2006, 369–386). Овакво поимање рода у језику свакако је раширено посредством латинске грамаѡографије (в. т. 5.3), којој су у овом сегменту остали подложни чак и гараматичари Пор-Ројала. Иако умногоме ревидирају дотад уврежена схватања граматичког рода (в. 5.2), и они сматрају да „се род [‘пол’] може тицати [...] супстанције“ (в. фус. 23).

¹³ У Аристотеловим списима су била устаљена три основна класификациона термина: *каѡѡѡрија*, *род* и *врѡѡа*. Ти су тремини у потоњим интерпретацијама његовог учења преосмишљени и измешани, и та накнадна осмишљавања су учинила да се *ѡрамајички род* (тј. „родови имена“) почне одређивати као граматичка „категорија“. Појам *каѡѡѡрија* је примарно био резервисан само за *каѡѡѡрије мисли* и *каѡѡѡрије ѡјмова*.

¹⁴ Смеслови латинских придева *neuter* 'ни један ни други', 'бити равнодушан', 'средњега рода' и *neutralis* 'средњега рода' (Ђорђевић 1886: *neuter, neutralis*) указују на то да је првобитни смисао термина *neutrum* у граматици био 'неутрално' (исп. *neuter* „бити равнодушан“). На некакве темељне погрешке упућује то што се уобичајена форма *neutrum* (ср. п., 'ни једно

или *средњи род* у Аристотеловим списима одговара термин *σκεῖψη*, примарни апелатив који „означава мртве ствари, предмете“.¹⁵

4.1.1. Ако се има у виду да Аристотел у *Рейџорици* (219) говори о „раздеоби имена“ као о једном од услова „правилног говора хеленским језиком“ (Исто: 218), и ако се при том уважава то да је он правио јасну разлику између две вредности „имена“ – име-појам, тј. именица, и име-пароним, тј. придев (о томе у Радић 2008), онда је несумњиво да се овај услов „правилног говора“ тиче конгруенције, тј. рода као граматичко-синтаксичке категорије.

4.2. Да се појам „род имена“ није могао односити на родове именованих предмета, тј. да се није могао тицати природе именованих ентитета, као ни природе менталних „бића“ (појмова), произилази и из Аристотелових логичких списа, пре свега из његовог учења о хијерархијском уређењу појмова „бивства“, тј. супстанције (*Кайї*: гл. V). Наиме, ако *човек* по својим најопштијим природним карактеристикама припада роду (*sumtum genus*) *живо биће*, а по главним специфичним разликама (*infima species*) *врсти* „сувоземно“ и „двоного“ (*Кайї*. 1954: 17), Аристотел би морао бити врло контрадикторан ако би мушки и женски „род имена“ повезивао са „природном класификацијом родова“.¹⁶ То би значило да је једно издвојено својство живих створова (*мушко – женско*) надређено „одређењу“ врсте: нпр. да *жена*, *кошућа*, *крва* чине родове (или хиперониме), а да су *човек*, *јелен*, *јоведо* врсте (хипоними), што је логички неприхватљиво.¹⁷

4.2.1. Схватање да се мушкарац и жена (мушко и женско) „не разликују по врсти“ (наравно, ни по роду) експлицитно је образложено у *Метафизици*: мушко и женско су „твар“, а „твар не чини разлику“ бивства, већ „одредба“ (*Мет*. 2007: 1058b1–5). Подвлачи се да супротности „које су у појму творе разлику врстом, дочим оне које су у склопу с твари не творе“ (*Мет*. 1988: 1058b), и закључује: „’мушко’ и ’женско’ трпности су својствене животињи,

ни друго’) преводи као да је у мушком роду („ни један ни други, ни мушки ни женски род“, Си-меон 1969: *rod*).

¹⁵ Исп. „*σκεῖψι* [...] i *σκεῖδος* [...] (ос. *σκεῖδος*) posuda, oruđe, posude; sprave, pokretnine“ и сл. (Горски / Мајнарић 1976: *σκεῖψι*). Преводац „Реторике“ запажа да класификација „гласи: мушко, женско и неживо“, из чега изводи закључак да она „указује на раздеобу на живи и мртви род, где се у живом роду разликују мушко и женско, односно мушки и женски род“, те да „овде није реч о граматичком мушком и женском роду, већ о природној класификацији родова“ (*Рейџор.*: 219-220, нап. 74). И у Граматици грчкога језика се у вези са именима мушког рода, каква су у грчком језику „имена мушкараца, народа, ријека, вјетрова и мјесеци“, даје напомена да је то „природни и врсни род“ (Дукат 2003: 26). Ипак, то што су за називе родова имена узети изрази који се тичу природе бића (*мушко, женско; неживо*), не мора значити да је „род имена“ примарно био повезиван са „природном класификацијом“ физичких бића.

¹⁶ Ако би појам *род* подразумевао и смисао ‘пол’, он би био неупотребљив за разумевање хипонимно-хиперонимних структура, јер би значило да женка одређене врсте по природи ствари не рађа истоврсно биће, већ да може родити и биће друге врсте.

¹⁷ Према Аристотеловим класификацијама физичког света, највиши родови физичких бића су *живо биће* („животиња“ и биљка) и *неживо биће* (све што није живо). Род „животиња“ се према специфичним разликама „сувоземно, двоного, водено, крилато“ (*Кайї*. 1954: гл. III) дели на врсте, где је једна од врста и *човек* (*сувоземна двонога* „животиња“, Исто, гл. V).

али не према бивству, већ у твари и тијелу, због тога исто сјеме постаје ’женско’ или ’мушко’“ (Исто: 20–25).

4.3. Дакле, *род* се у овом, као и свим другим случајевима, схватао као логички класификациони критериј где *џири рода* представљају *џири класе* ентитета истога ранга: мушки, женски и неживи („средњи“) род су родови имена, односно ликови именица као речи-појмова (*месеџ, земаља, сунце, добро*)¹⁸ и облици по роду промењивих именских речи (*добар, добра, добро*). „Род имена“ је *род* у истом оном смислу у коме су *живо* и *неживо* највиши родови (*summtum genus*) физичких „бића“, односно, у смислу у коме су *врабаџ, ласџа* и *џолуб* врсте птица. *Род* у језику се разликује од родова у природи само утолико што обухвата и по роду променљиве придевске речи (*род* као „флексиивно-синтаксичка категорија“, Пјанка 2002: 31), оне у којима се родом исказује: (1) природа (пол) ванјезичких ентитета из рода ’живо’, пре свега ’људско’ (*насџаваџ сам се / насџаваџа сам се, насџаваџо се*), (2) граматички род речи-појма са којом се зависни израз повезује (*џојџаџо дан, џојџаџо ноћ*).

У појединим логичко-граматичким системима је, дакле, све било кристално јасно: физички предмети и имена су посматрани као два одвојена света, те се „родови имена“ нису мешали са природом и родовима ствари. Као родови имена, мушки и женски род нису опозити, нити је трећи члан („средњи“ род) према њима неутралан: *мушки, женски* и *неживи* (*средњи*) род су три равноправне класе имена издвојене на „дистинкцијама које припадају природи ствари“ (в. Риз 2004: *џенус*), тј. формалним својствима имена као ентитета који су подвргнути класирању.¹⁹ Са тим је у складу и обичај да се у даљем морфолошком класирању именица говори о „врстама“ (нпр. „именице I врсте“), што су обично *врсте* у оквиру одређеног *рода*.²⁰

5. **Род и „средњи“ члан елементарних логичких структура.** Поред мешања природе имена са природом ствари, проблеми су, изгледа, умножавани и тиме што се трећи род имена (*скеџџ*) почео мешати са *средњим* („трећим“ или неутралним) члановима елементарних логичких структура. Наиме, термин *средњи* се у Аристотеловој логици односио на неутралне јединице трочланих логичких структура, првенствено на елементе првих „закључака“ који су

¹⁸ И у старогрчком језику су истога рода била имена „мушкараца“ и предмета којима је несвојствена полна карактеристика (в. фус. 14), као што су, поред имена „жена“, женскога рода била и имена „дрвећа, земаља, отока и градова“ (Дукат 2003: 26-27).

¹⁹ У *Поетџици* (93) се мушки, женски и средњи род именица доследно повезује са различитим завршецима.

²⁰ Изгледа да је сличан првобитни смисао имао и појам *род* у класификацији глагола. У савременим граматикама се по правилу прећуткује термилошка веза између „катеџије *рода* именица“ и „граматичке категорије *џаџолскоџ рода*“ (Станојчић/Поповић 2008: 78, 106). Примера ради, испод наслова *Грамајџичка катџеџорија џаџолскоџ рода* у поднаслову стоји „грч. *diathesis*“ (Исто: 106), али без преводног еквивалента: *џијаџџеза* се, изгледа, не поима као ‘распорџивање’ (Клајн/Шипка 2008: *џијаџџеза*), тј. *класификаџија* по суштинским својствима посматраних ентитета, што је, како смо видели, примарни смисо термина „*род* имена“. На ову паралелу упућује и чињеница да се у морфологији глагола о *врсте*ама говори у истом смислу као код именица.

„састављени од три члана [три *ѣримарна елементи*] а полазе од једног средњег [тј. од једног *неуѣтралној* на податке из бинарне опозиције, ист. Ј. Р.]“ (Мей. 1988: 10146). У том се онтолошком смислу могла тумачити и опозиција између елементарних ознака које почивају на дистинкцији *мушко* и *женско* (*он* и *она*) и ознаке која је на ту дистинкцију неутрална (*оно*), па је као таква „трећи“ или „средњи“ члан (*он/она – оно*).²¹ На овакав редослед првих „закључака“ посредно упућују и савремена лингвистичка истраживања која налазе да су трородним заменичким структурама типа *ѣај, ѣа, ѣо* претходиле двородне типа **so* (човек, рационално, активно) – **tod* (не-човек, ирационално, инактивно) (према Пјанка 2002: 33–36).

5.1. Како се објашњавало у Метафизици, сазнање полази управо од тих „трећих“ или „средњих“ (неутралних) елемената. „Средњи“ су по много чему елементи показне заменичке структуре *ово/оно – ѣо*, који су неутрални на све разлике међу означеним предметима. Примат тих елемената се недвосмислено показује у онтогенези: показна заменица *ово* је прва заменичка реч у говору детета јер је само она способна да упуту на све познато и непознато, именовано и неименовано (*ово* → ☉, *ово* → ☉/← *Ово* је сунце, *ово* → ☉☉☉/← *Ово* су сунца, *ово* → ♪/← *Ово* је *ноѣа* и сл.).²² Будући да упућује на непознате, тј. неузнате („неименоване“) предмете, она је неосетљива и на разлике у роду и броју, те је неконгруентна именичка реч (*Ово* је мој син, *Ово* су моје кћери, *Ово* је моје дете). Дакле, када је део елементарних трочланих структура, као у заменичкој структури *он/она – оно*, – средњи род *оно* је заиста „средњи“ или *неуѣтрални* члан. Само ће тада и примена елемената *он* и *она* зависити од природе предмета, тј. од пола лица на које се упућује, док је *оно* (које је по више основа повезано са показним општепредметним *оно*) „средњи“ члан јер је неутрално на разлику ’мушко’ – ’женско’. Будући без податка о полу, заменица *оно* преноси информацију да је означено лице *геѣе*: дакле, не „ни мушко ни женско“, већ неутрално на разлику *мушко – женско*. То је исти онај смисао по коме је тзв. треће лице „треће“ (или „средње“) јер је неутрално на разлику између *ја* и *ѣи*, или по коме *један* може бити „средњи“ члан јер је неутралан на разлику ’мало’ – ’много’ (в. Мей.: 10146 5–15).²³

5.2. Свакако је мешање ова два приступа, уз буквално поимање атрибута *мушки* и *женски* (тј. мешање природе ствари и природе имена), условило

²¹ Старогрчки језик није познавао заменичку структуру *он/она – оно*: њене функције су покривале показне заменице *оѣтос* 3 – тај, и *ѣкеѣнос* 3 – онај (в. Дукат 2003: 71). Тој смо структури више пажње посветили у раду „Логичко-граматички приступ заменичком систему. Структуре *ја/ѣи – он* и *он/она – оно*“ (Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LII, у штампи).

²² Структури *ово/оно – ѣо* више пажње посвећујемо у раду „*Који, неки... овај...* – придевске или именичке заменице?“ (Српски језик XV, у штампи).

²³ Непрецизне су интерпретације према којима је „Аристотел веровао да напредак сазнања зависи од открића ’средњег термина’ [ист. Ј.Р.]“ (Риз 2004: *Aristotel* 4). Откриће „средње одредбе“ унапређује сазнање само кад су у питању сложене семантичке јединице (типа „животиња – коњ – човек“, тј. *човек, коњ – живи сѣвор*), где је *живи сѣвор* „средња одредба“, тј. виши појам неутралан на разлике између *човека* и *коња* (в. *Анал.* 28а30-35).

појаву схватања да су „Грци и Латини измислили један трећи род назвавши га *средњим* као род који није ни мушки ни женски“, и да су то „увели не ослањајући се на разум“ (Пор-Ројал: 113).²⁴ Збрке су одувек наступале онда када су се мешали различити углови посматрања и кад се није правила (или подразумевала) разлика између природе предмета, природе изрзаâ (имена), и природе јединица у елементарним логичким структурама.

5.3. Чињеница да је Аристотел имао потребу да образлаже да се мушко и женско „на разликују по врсти“ (в. т. 4.2.1) имплицитно сведочи о томе да је и у његовом времену било оних који су *род* као класификациони термин (гр. γένος) примењивали и на ’пол’, те људе (људску врсту) делили на родове по полу, односно по сексуалној оријентацији (в. т. 6.1). Мешање природе имена и природе ствари се у Аристофановим *Облакињама* приписује чак и Протагори, где се он приказује „како покушава да од именице мушког рода ἀλεκτρούων (петао) скује женски род ἀλεκτρούαινα“ (Коплстон 1999: 144). Смицао по коме *genus* (род) значи ’пол’ утврђује се већ у латинским текстовима (латински је познавао и посебну реч за ’пол’ – *sexus*): за латинско *genus* се поред примарног смисла у *genus hominum* или *genus humanum* бележи и смисао *genus virorum*, *genus muliebre* (мушки и женски „род“), који се у речнику наводи пре и независно од податка о употреби тога термина у граматици (Ђорђевић: *genus*).

„Родови“ у друштву

6. Повезивање грамагичког *рода* са *џолом* се показало као посебно погодна основа за конструисање митова којима су објашњаване неке од друштвених појава у античкој Грчкој. У миту о трородним праљудима нарочито се злоупотребљава термин *средњи*, са уобичајеним, нетерминолошким смислом: *средњи род* као „род који није ни мушки ни женски“, већ је нешто треће – у смислу у коме *љубичасто* није ни *џлаво* ни *црвено* већ *џлавоцрвено*.

6.1. Наиме, у IV беседи из Платонове *Гозбе*, која се приписује комедиографу Аристофану, излаже се мит о праљудима – округлим, четвороногим и четвороруким бићима која су се разликовала по роду:

„Испрва су била три људска рода, а не као сада само два (...), него је био још и трећи, који је припадао и једноме и другоме роду и од кога је данас још само име остало, а њега је сама нестало: мушко-женски (ανδρό-γῦνος) род, наиме, био је тада по лику и по имену, састављен од оба рода, и мушкога и женскога“ (*Гозба*: 52).

Даље се каже како су та бића вољом богова расечена на пола, и од њих су постала два људска „рода“: *мушки* и *женски*. Према тој легенди, сексуална оријентација сваког појединца зависи од тога води ли он порекло од двополног, или од једнополног прачовека:

²⁴ Грамагичари Пор-Ројала су заступали уверење да различитост придевских завршетака „није ознака рода, јер се род [= пол] може тицати само супстанције – него показатељ конструкције“ (Исто: 355).

„Сваки од нас [...] јесте преполовљено знамење од једнога човека, јер смо, расечени [...], постали двоје из једнога. И отуда сваки увек тражи друго знамење које му одговара. Према томе, сви они мушкарци који су одсечак од онога заједничкога рода, који се тада називао мушкоженски, воле жене, и већина прељубника постала је од тога рода [...]. А сви они који су половина од мушкарца, воле мушкарце [...]; и ови су најбољи међу дечацима и младићима, јер су од њих најмужевнији. Истина, неки тврде да су бестидници, али то је лаж, јер не чине то од бестидности, него од срчаности, и храбрости, и мужевности [...]. А зато је крупан доказ то што само њакви дечаци, кад ограсију, њосијају људи за државне њослове [подвукла Ј. Р.]“ (Гозба, према Платон 1998: 25–26).

У другим се беседама објашњава да су ти мушкарци „трудни у душама“, да рађају „сознање и сваку осталу врлину“, те да су као такви вреднији од оних који „хоће да рађају телом“ и „нагињу женама“ (Исто: 31).

6.2. У данашње се време ови и њима слични изводи из *Гозбе* и *Федра*, Платонових дијалога који се дотичу „мушко-мушког љубавног односа“ (Платон 1998, предг. В. Албуљ), прештампавају и деле учесницима појединих стручних скупова. Истргнуте из контекста, ове се беседе у поменутој публикацији (Платон 1998) презентују као лични Платонов ставови о тој појави, премда у другим његовим списима, нпр. у „Држави“, има места на којима се мушко – мушки љубавни однос експлицитно осуђује, и у „идеалној“ држави изричито забрањује.²⁵ Поред из контекста истргнуте Аристофанове беседе, у целини се преноси и беседа посвећена „одбрани моралнога кодекса атичке педерастрије“ (*Гозба*, предг. М. Ђурића: XI).²⁶ У тој су беседи (гл. VIII–XI) садржани и подстицаји за јавно испољавање хомосексуалне оријентације:

„Нека човек има на уму: лепше је љубити јавно него ли тајно, а особито оне који су најблагороднији и најбољи, па били они и ружнији него други“ (Платон 1998: 20).

6.3. Чини се да су управо у овим редовима ововремена геј-удружења могла налазити подстицаје за јавно оглашавање своје сексуалне оријентације, те

²⁵ Важно је имати у виду да се овакве беседе у *Гозби* и *Федру* никада не стављају у уста филозофа, посебно не Сократа, већ у уста песника и њихових другова, дакле оних чије би стваралаштво Платон „протерао“ из своје „идеалне“, тј. замишљене државе. Супротно наведеним ставовима из *Гозбе*, Сократ је изричит да у његовој идеалној држави „ни љубавник ни љубљени младић не смеју имати никакве везе са тим [„чулна страст“, „људовање и претераност“]. Он планира постављање закона који би налагао да „онај који воли младића чију је љубав задобио треба да га воли, и [...] да општи са њим као са сином [...]“. Нешто више од тога никад не сме бити циљ његове везе [подв. Ј.Р.]“ (*Држава*, 403b,c).

²⁶ Кад Платон (тј. његов Сократ) каже да су песници „састављали и лажне митове, причали их људима, а причају их и сада“ (*Држава*, 377d), вероватно је да на уму има и поменути Аристофанов мит. Тога се мита морао тицати и план да „од митова који се данас приповедају мора се највећи део одбацити“, те да деци треба причати митове који „више негују њихове душе него њихова тела“ (Исто: 377c). Од свих тада постојећих митова, одабирају се два: један који би неговао моралне вредности, тј. објашњавао узроке добра и зла (Исто: 588c–589), и други који би објашњавао и чувао друштвени поредак (Исто: 414d–415d).

да и назив њихове манифестације („парада поноса“) одражава назначена схватања вредносних разлика међу људским „родовима“. Са овим се можда може повезати и појава да се термин *род* данас све више изједначава са *їол*, што се показује у замени доскрашњег правно-политичког термина *равноїравносїї їолова*, утемељеног у феминистичким друштвеним покретима из 70-их година прошлог века (исп. социолошки термин *Gender Studies* – „родне студије“, тј. 'проучавање полова'), – новим термином *родна равноїравносїї*. Иако садржај тог новог термина у јавности још увек није јасно артикулисан, актуелна друштвена кретања указују на то да ни овде, као ни у многим другим случајевима, није реч само о терминологији, већ је на делу конструкција новог појма, са новим схватањима људске природе и међуљудских односа.²⁷

Наиме, вероватно је да се именица *їол* у српском језику препознала као непогодна појмовна основа за издвајање нових „родова“ у људској врсти, јер она у сваком смислу подразумева бинарне опозите (мушки пол / женски пол, северни пол / јужни пол, полови у електротехници, + / –, и сл.), док појам *род*, уз конвенционалне принципе класификације (в. т. 2.2), отвара могућност да се поред мушког и женског „рода“ појаве и други родови. То, међутим, отвара могућност и да се поједини људски „родови“ поставе на исту раван са „родовима“ (врстама) осталих живих створова, те да се изгуби могућност досезања разлике 'људско' – 'не-људско'. Примери изузетних појединаца (в. фус. 5) као да показују да свесно досезање те категоријалне разлике мора бити услов истинске хуманости: оне која, поред осталог, подразумева и људску бригу за све не-људско.

Цитирана литература

- Бахтин 1980: Михаил Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Нолит, Београд.
- Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој њироуи и језичком развиїку*, I књиа: у Изабрана дела Александра Белића, том I, Београд 1998: 181.
- Горски / Мајнарић 1976: Oton Gorski, Niko Majnarić, *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- ГРЈ: *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР – Институт русског језика, Москва 1980.
- Дукат 2003: Zdeslav Dukat, *Gramatika grčkoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Ђорђевић 1886: Јован Ђорђевић, *Латинско-српски речник*, Београд 2004 (репринт).
- Ивић 1989: Милка Ивић, *Нека заїажања о броју и роду у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XLV, Институт за српски језик, Београд, 27–44.

²⁷ Данас младе мајке бивају изложене едукацији како да „препознају“ хомосексуалност код свога детета најранијег узраста, и при том се упозоравају да „истраживања до сада нису показала да је неког могуће 'претворити' у хомосексуалца, што, такође, значи да је немогуће хомосексуално дете претворити у хетеросексуално“ (Снежана Дамјановић-Митић, „Да ли ваше дете има склоности ка другом полу“, *Мама /месечни магазин/*, бр. 134, фебруар 2010, 78–80).

- Караџић 1852: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, Нолит, Београд 1975 (репринт).
- Клајн / Шипка 2008: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сџраних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.
- Коплстон 1999: Frederik Koplston, *Istorija filozofije, Tom I, Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd.
- Пјанка 2002: Вологимјеж Пјанка, *Поџеклоџо и развојоџ на џрамаџичкаџа каџеџорија род во словенскиџе јазици*, Македонски јазик XIII, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 27–53.
- Платон 1998: Платон, *О муџкарџима*, ИП „Жарко Албуљ“, Београд 1998 (Изводи из *Гозбе и Федра*, приредила Вера Албуљ).
- Пор-Ројал: *PORT-ROYAL, Опџа и образложена граматика*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2000.
- Радић 2007а: Јованка Радић, *Арисџоџелово учење о џојму, речи и каџеџоријама*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L, Н. Сад, 715–731.
- Радић 2007б: Јованка Радић, *Пол и каџеџоријална џриџадносџ назива за лица у српском језику*, Зборник радова Института за српски језик САНУ, Београд, 381–400.
- Радић 2008: Јованка Радић, *Пароним – од лоџичкоџ до линџвисџичкоџ џермина*, Зборник Института за српски језик САНУ, Београд, 459–770.
- Радић 2009: Јованка Радић, *Заменички сисџем и заменица себе, се*, Српски језик у употреби, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Крагујевац, 213–226.
- Станојчић/Поповић 2008: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамаџика српскоџа језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрваџски језик I*, Научна књига, Београд.
- Риз 2004: Viljem Riz, *Rečnik. Filozofija i religija (istočna i zapadna misao)*, Dereta, Beograd.
- РМС: *Речник српскохрваџскоџа књижевноџ језика*, Матица српска, Нови Сад 1967–1976, 1–6.
- РСАНУ: *Речник српскохрваџскоџ књижевноџ и народноџ језика*, Институт за српски (српскохрватски) језик – САНУ, Београд, 1–16.
- РСЈ: *Речник српскоџа језика*, Матица српска, Нови Сад 2007.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Анал. I*: Aristotel, „Analitika I“, у: Aristotel, *Analitika I-II, Kategorije, O izrazu*, Paideia, Beograd, 2008, 5–74 (превод, коментари и напомене С. Благојевић).
- Гозба*: Platon, „Gozba“, у: *Ijon, Gozba, Fedar*, Kultura, Beograd 1970, 30–101 (превод и напомене М. Ђурић).
- Држава*: Platon, *Država*, Dereta, Beograd (превод и напомене А. Вилхар и Б. Павловић).
- Каџ*.1954: Aristotel, *Kategorije*, Kultura, Beograd (превод М. Марковић).
- Меџ*.1988: Aristotel, *Metafizika*, Globus, Zagreb (превод и седмојезични тумач, Т. Ладан).
- Меџ*.2007: Aristotel, *Metafizika*, Paideia, Beograd (превод, коментари и напомене С. Благојевић).
- Поџџика*: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Dereta, Beograd 2002 (превод и напомене М. Ђурић).
- Реџор.*: Aristotel, *Retorika*, Beograd 1987 (превод и коментари М. Вишић).

Jovanka Radić

Gender in Nature, Grammar and Society

Key words: gender, classification, nature, grammar, logic, „middle element“, feminism, homosexuality, anthropocentrism, Aristotle.

This paper discusses the process of meaning deconstruction of the noun gender, a notion which has a special role in classification of natural and grammatical entities. The analysis is based on sources from the two Serbian dictionaries, one from the middle of 19th century (*Српски рјечник* by V. S. Karadzic), and the other based on sources from the middle of 19th and 20th century (*Речник српскохрватској књижевној језика*). The research focused on basic meanings of the notion gender in classification of physical entities and „names“ in Antique, foremost in Aristotle’s logical opus. The analysis points out to the wrong contemporary interpretation of gender in modern gramatography and subsequent baseless feministic intervention within the language. Furthermore, the analysis reveals that after initial rigid differentiation and classification of names and non-linguistic entities on genders and kinds, there followed an admixture of nature of names with nature of other non-linguistic entities, including three-particle logical structure. Moreover, this paper point out to logically unfounded division of humans into genders, as well as on to unjustified switch of political-legal expression of equality of sexes to gender equality.